

תרומתו הפילוסופית של ר' משה אבן עזרא

שמואל הרוי

Paul B. Fenton, *Philosophie et exégèse dans Le Jardin de la métaphore de Moïse Ibn 'Ezra, philosophe et poète andalou du XIIe siècle. Études sur le judaïsme médiéval*, t. 19. Leiden, New York, Köln, E.J. Brill, 1997, xv + 459 pp.

ר' משה אבן עזרא (1055 לערך–1135 או 1138) ידוע כאחד המחברים הבולטים בתור הזהב בספרד, ואחד המשוררים העבריים המחוננים ביותר בכל הזמנים. לפי עדותו הוא כתב "למעלה מששת אלפי בתים מדברי השקולים בצורות נבדלות ובעניינים שונים, מגוונים כהחגוון האדם ושונים כהשתנות העולם"¹. שיריו אכן משקפים את שליטתו המרשימה בצורתה השונות של השירה העברית המושאלות מן השירה הערבית. הוא כתב שירי חול חושניים נועזים על תענוגות העולם הזה (אלדניא), וגם פיוטים נשגבים וביניהם הסליחות המפורסמות שזיכהו בכינוי "הסֶלַח". מלבד שירת החול והקודש שלו, חיבר רמב"ע ספר יחיד במינו בספרות העברית, "כתאב אלמחצרה ואלמדאכרה" (ספר העיונים והדיונים או שירת ישראל), על השירה העברית, ספר שנחשב "מן החיבורים החשובים ביותר שנכתבו בתקופת ספרד"².

כמו אחרים מגדולי המשוררים העבריים בספרד, רמב"ע עסק גם בפילוסופיה, דווקא צד זה באישיותו המורכבת נעלם מן החוקרים. ספרו הפילוסופי "מקאלה אלחדיקה פי מעני אלמגאז ואלחדיקה" (מאמר הגן בעניין המטפורה והמובן המילולי או ערוגת הבושם, כפי שקראו המחבר בעברית) לא נדפס מעולם בלשון המקור, ורק ליקוטים מן התרגום העברי נדפסו.³ גוטמן, י"א וידה, ואפילו ק' סיראט (שלעתים קרובות מפנה להוגי דעות שהזנחו על ידי חוקרים אחרים), לא דנו, או כמעט ולא דנו, ברמב"ע בספריהם על תולדות הפילוסופיה היהודית. ה' הוזיק אמנם הקדיש לו שלושה עמודים, אבל בהתבססו רק על הקטעים שנדפסו מן התרגום העברי, הסיק את המסקנה כי "הפילוסופיה לא היתה הצד החזק שלו", וכי חיבורו הפילוסופי לא היה אלא לקט מאמרים על אודות נושאים שונים, ללא כל מאמץ מצד המחבר לחשוב עליהם בעצמו.⁴

1 ספר העיונים והדיונים (כתאב אלמחצרה ואלמדאכרה), ערך ותרגם א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 103.

2 ראה ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 382.

3 מהדורת י"ל דוקעס, ציון ב (תר"ב), עמ' 117–123, 134–137, 157–160, 175.

4 I. Husik, *A History of Mediaeval Jewish Philosophy*, Philadelphia 1941, pp. 184–187

עורכי ה־*Encyclopaedia Judaica* (כרך 8, טור 1173) בשנת 1971 סיכמו למעשה את דעת החוקרים על המפעל הפילוסופי של רמב"ע (דעה המבוססת בעיקר על הליקוטים מן התרגום העברי), כשכתבו כי הישגיו הפילוסופיים היו "מזעריים".

מעניין הדבר, כי וידה, שבספרו על תולדות הפילוסופיה היהודית פטר את רמב"ע בהערה אחת כאיש שככל הנראה לא היתה לו שום חשיבות כפילוסוף, טען בספר מאוחר יותר כי רמב"ע "עדיין לא קיבל את המקום המגיע לו בתולדות מחשבת ישראל".⁵ הסיבה לשינוי זה בדעתו של וידה גלויה לעין. בין שני הספרים הוא למד על קיומו ועל חשיבותו של כתב יד ערבי לטקסט השלם של "ערוגת הבושם". הספר הנוכחי על הפילוסופיה של רמב"ע מאת פרופ' פול פנטון (י' ינון), תלמידו של וידה, הוא המחקר היסודי הראשון עליה, והוא מבוסס על המקור הערבי השלם. בפעם הראשונה ניתן לראות את ערכו האמיתי של רמב"ע כפילוסוף.

ספרו של פנטון, "פילוסופיה ופרשנות בגן המטפורה מאת משה אבן עזרא, פילוסוף ומשורר אנדלוסי מן המאה ה"ב", כולל מבוא (עמ' 1–61) ושני חלקים, חלק אחד על פילוסופיה (עמ' 63–234) וחלק שני על פרשנות (עמ' 235–388). במבוא פנטון סוקר את חייו וזמנו של רמב"ע בעזרת פרטים מלוקטים משיריו וכתביו. הוא מזכיר את הגורמים השונים שהשפיעו על דמותו של רמב"ע: משפחתו, חבריו, חינוכו היהודי, הספרות הערבית העשירה, התרבות היהודית האנדלוסית, טבח היהודים בגרנדה בשנים 1066 ו־1090, הסיבה העוינת, וה"ניכור הכפול, גיאוגרפי ותרבותי", שהחל בשבילו בסוף המאה, בבורחו לספרד הנוצרית (עמ' 18). פנטון מסביר כי התהודה המלנכולית של שיריו המאוחרים של רמב"ע משקפת את דיכאונו העמוק בעקבות ניכור זה. צד אחר של ניכור זה הוא החיים החדשים בספרד הנוצרית, בקרב יהודים שנראו לו בורים בהשוואה למשכילי אנדלוס. צד זה משתקף גם ב"ערוגת הבושם". כדוגמא מצטט פנטון מדברי רמב"ע, שמתח "ביקורת חסרת רחמים" על הרבנים והחכמים של ימיו (עמ' 20–21).⁶ ניתן לראות זאת גם בתחילת הספר, שבה רמב"ע מסביר את הנסיבות שהניעוהו לעסוק בנושא המטפורה ולכתוב את ספרו (עמ' 68–69).

בחלק השני של המבוא רושם פנטון את כתביו של רמב"ע ודן בהם בקיצור. בין היתר הוא מעלה את השאלה (הנשארת פתוחה), האם רמב"ע אמנם כתב פירוש (תפסיר) על התנ"ך? לגבי שני הספרים הגדולים שלו, ה"מחאצרה" ו"ערוגת הבושם", טוען פנטון שבכל הספרות היהודית הם כמעט הדוגמאות היחידות לסוג הספרותי הערבי שנקרא "אדב"; שניהם משלימים זה את זה, ולא ידוע איזה מהם נכתב ראשון (עמ' 30). פנטון גם מתאר את כתבי היד של המקור הערבי ושל התרגום העברי ל"ערוגת הבושם". ישנם שני כתבי יד יפים של הטקסט הערבי, האחד כמעט מלא והשני כולל קרוב למחצית הספר, ושרדו גם חלקים משישה כתבי יד אחרים. כחוקר בקי בגניזה, פנטון ניצל את מומחיותו והצליח לזהות מאוצרותיה שבעה עשר קטעים מן המקור הערבי, שהם השרידים מששת כתבי היד הנ"ל. למשל, הוא אסף ארבעה קטעים מכתב יד אחד,

5 השווה שני ספריו: G. Vajda, *Introduction à la pensée juive du Moyen Âge*, Paris 1947, 102, n. 1; idem, *L'Amour de Dieu dans la théologie juive du Moyen Âge*, Paris 1957, p. 100

6 כאן מצטט רמב"ע את דבריו של ר' בחיי אבן פקודה נגד התלמודיים המונוליתיים. פנטון מפנה (עמ' 21 הערה 65) להקדמה של חובות הלבבות, אבל ראה חובות הלבבות, שער שלישי, פרק ד, המעלה (אלמנוליה) השמינית.

המהווים ביחד כמעט שלישי מן הספר. פנטון מצייר אילן יוחסין לכתבי היד של המקור והתרגום, ומציג לוח התאמה ביניהם, אבל אינו מסביר את ההבדלים בין כתבי היד, ואינו מציין כיצד הם עוזרים בקביעת נוסחו של החיבור. לגבי התרגום העברי, פנטון טוען כי מתרגמו היה ר' יהודה אחרוני. לא ידוע אם היה תרגום עברי לכל הספר או רק לחלק הראשון (או לפחות לרוב החלק הראשון).⁷

פנטון מסיים את מבואו בכמה עמודים על המבנה והתוכן של "ערוגת הבושם", ומספק תוכן עניינים מועיל לפרקי הספר. הספר נחלק לשני חלקים, חלק פילוסופי וחלק לקסיקוגרפי. שני החלקים קשורים באמצעות הנושא המרכזי של הספר: תורת המטפורה המקראית. פנטון רואה בנושאים הנדונים בחלק הפילוסופי את ההשפעה של המעתזלה, וגם של הפילוסופים הניאו-אפלטוניים.

החלק הראשון מ"פילוסופיה ופרשנות" נמשך אחרי סדר הפרקים והנושאים של החלק הראשון מ"ערוגת הבושם", וכולל דיונים בייחוד ה', שלילת תואריו, שלילת שמתיו, התנועה, חידוש העולם, מצוות שכליות ושמעיות, האדם, טבע, השכל ושלוש הנפשיות. לאחר מכן, מסכם פנטון בקיצור את תורות רמב"ע על האל, חידוש העולם, השכל, קוסמולוגיה ואתיקה. הוא מסיים את החלק הזה בפרק על המקורות הפילוסופיים של רמב"ע, ועל השפעת החלק הפילוסופי של "ערוגת הבושם" על מחשבת ישראל במאות הבאות.

עד להופעתו של "פילוסופיה ופרשנות", כל המחקרים שנתפרסמו על החלק הפילוסופי של "ערוגת הבושם" ושהתייחסו למקור העברי שלו, כולל אלו של פנטון עצמו, התמקדו בזיהוי מקורותיו של הספר. למשל, בשנת 1899 הראה א"א הרכבי שמובאות אחדות בספר הן מספר "מקור חיים" לרשב"ג;⁸ בשנת 1927 מצא פ' קוקבזוב בספר את הציטוטים המוקדמים ביותר מ"חובות הלבבות" לר' בחיי אבן פקודה; ובשנת 1957 מצא בו ש"מ שטרן את השרידים היחידים בערבית מ"ספר הגבולים" ליצחק ישראלי (בשנת 1976 גילה פנטון עוד שריד אחד, וגם עמד על השפעתו של "ספר היסודות" לישראלי על רמב"ע).⁹

עבודת הזיהוי הזאת היתה קשה, משום שרמב"ע לא ציטט בדרך כלל את מקורותיו בשם, ובמקומות שבהם הוא כן מצטטם בשם, יש לפעמים שגיאות ואי-דיוקים. למשל, רמב"ע מצטט קטע בשם אריסטו מ"כתאב אל-לאלא" (ספר הבדולח). הקטע נלקח מן החיבור הפסידר-אריסטוטלי "התיאולוגיה של אריסטו", ומ' שטיינשניידר כבר זיהה את מקורו הישיר (ככל הנראה) של רמב"ע, והוא "רסאיל אכואן אלצפא". פנטון מעיר כי השם "אל-לאלא" הוא שיבוש של המילה הערבית ל"תיאולוגיה", והוא מציג כי טעות כזו (בהנחה שהיא טעות של רמב"ע ולא של מעתיק קדום) מוכיחה שהוא לא הכיר את "תיאולוגיה של אריסטו" במישרין (עמ' 79–80).

7 ראה העדות שמביא פנטון ממנורת המאור ליוסף בן דוד היווני (עמ' 53, הערה 161).

8 בשנת 1957 איתר ש' פינס עוד ארבע עשרה מובאות, ובשנת 1976 איתר פנטון עצמו שש נוספות; מהדורה ביקורתית של הטקסט הערבי של עשרים ושש המובאות האלו מופיעה הנספח ב"פילוסופיה ופרשנות", עמ' 393–403.

9 כל המחקרים האלו נרשמים בביבליוגרפיה בסוף "פילוסופיה ופרשנות". מאמרו הנזכר של פנטון הוא: "Gleanings from Mōshe Ibn 'Ezra's Maqālat al-Hadīqa", *Sefarad* 36 (1976), pp. 285–298, בו הוא גילה גם מובאות מן הפירוש על ספר יצירה לדונש אבן תמיה. ראה גם מאמרו בעלי ספר טו (תשמ"ט), עמ' 45–55.

"ערוגת הבושם" הוא ספר במבנה אנתולוגי, מלא במובאות, וזיהוי מקורותיו הוא השלב הראשון להבנתו. פנטון מודה שלפעמים קשה להבחין בין דעותיו של רמב"ע לבין אלו של מקורותיו (עמ' 67). בדיוניו הלמדניים בנושאים הפילוסופיים של "ערוגת הבושם", הוא מסכם את דעותיו של רמב"ע בעזרת תרגומים ברורים מן הערבית, ומתחקה אחרי מקורותיהן. לפעמים נשארות שאלות. למשל, הוא כותב (עמ' 150) כי המקור לאחת מהגדרותיו של רמב"ע לטבע (שהטבע הוא "מבדא" [ἀρχή] של התנועה והמנוחה) נלקח מן התרגום הערבי של *Placita philosophorum*, אבל אינו מסביר מדוע המקור אינו פשוט תרגום ערבי ל"פיסיקה" של אריסטו (ב, א, 192 ב 14–15, 21–22).

בסימונו של "פילוסופיה ופרשנות", פנטון מזהיר את הקורא לבל ישפוט את "ערוגת הבושם" כחיבור פילוסופי (עמ' 390), כיוון שאין בו מערכת פילוסופית עקיבה ואחידה. הספר הוא קובץ דעות, ולפעמים הדעות משולבות ללא מחשבה רבה ואף ללא הצלחה (עמ' 157, 184, 193, 201). ובכן, האם יש לספר חשיבות מנקודת הראות של הפילוסופיה? לדעת פינס, "ריבויין [של המובאות הפילוסופיות] הנובע מחוסר המקוריות של מחשבתו העיונית של רמב"ע הוא המקנה במידה רבה לספר את חשיבותו".¹⁰ גם ש"מ שטרן ראה את החשיבות של הספר במובאות הרבות שנשתמרו בו, והטיל ספק ביכולת הפילוסופית של רמב"ע.¹¹ אף פנטון סבור כי חשיבותו של הספר אינה במערכת הרעיונות הפילוסופיים המקוריים שלו, אלא במובאותיו (עמ' 39, 40–71), וכן בתחומים אחרים, כגון בהשפעתו של החלק הפילוסופי על הקבלה הספרדית (עמ' 196–227),¹² או בתרומתו לעיצוב המינוח המדעי העברי (עמ' 125, 158). עם זאת, מצליח פנטון לצייר בספרו את דיוקנו של רמב"ע כפילוסוף.

פנטון מראה שוב ושוב את ההשפעה של המעטזלה ושל הניאוראפלטוניות על רמב"ע. רמב"ע נזקק בעיקר לשני מקורות ניאוראפלטוניים, "רסאיל אלוואן אלצפא" וספר "מקור חיים" לרשב"ג, ומצטט מהם יותר מחמישים פעם; הוא גם שאב רבות מספרי יצחק ישראלי. ללא ספק, צודק פנטון בקובעו כי "ערוגת הבושם" משקף את העולם האינטלקטואלי של משכיל אנדלוסי בן התקופה, ומראה לנו את מגוון דעותיו הפילוסופיות (עמ' 71, 196).¹³ בכך יש לספר חשיבות להבנת תולדות הפילוסופיה היהודית. ברם, ראוי לשים לב לפילוסופים חשובים שאינם מצוטטים ב"ערוגת הבושם", ובייחוד אבן סינא ואבן באג'ה, ולפילוסופים שכמעט ואינם מצוטטים בו, כגון אלפאראבי. פנטון מעיר כי רמב"ע היה היהודי הראשון, ככל הידוע, שציטט את אלפאראבי בשמו,¹⁴

10 "ספר 'ערוגת הבושם': הקטעים מתוך ספר 'מקור חיים'", תרביץ כז (תשכ"ז), עמ' 218.

11 "Isaac Israeli and Moses ibn Ezra", *Journal of Jewish Studies* 8 (1957), p. 84

12 מעט מזער היתה השפעתו של החלק הפילוסופי של הספר ותרומתו על פילוסופים מאוחרים. פנטון (עמ' 227–234) מזכיר רק שמות אחדים, והעדות לגבי ר' נסים בן משה ממרסיי אינה משכנעת. חוסר ההשפעה של התרגום תמוה קצת, בהתחשב בעובדה כי בזמנו לא היו הרבה כתבים פילוסופיים בעברית. השפעתו של החלק הפרשני של הספר על יהודים מאוחרים היתה יותר משמעותית, אבל מוגבלת (עמ' 380–388). סיבה אחת לכך היא שהחלק הזה, ככל הנראה, לא תורגם לעברית. פנטון הציע הסבר נוסף: האקלים האינטלקטואלי והדתי של ספרד הנוצרית לא היה מוכן להערכת התורה על פי קני המידה של הספרות החילונית.

13 דוגמה אחרת למשכיל אנדלוסי הוא חברו של רמב"ע, יוסף אבן צדיק, ופנטון מביא מקבילות רבות בין "ערוגת הבושם" לבין ספרו של אבן צדיק "עולם קטן", שגם הוא שאב מאותם מקורות.

14 ראה עמ' 101, 195. רמב"ע מצטט את אלפאראבי בשמו גם ב"מחצרה", עמ' 108 (מן "אלמלה אלפאללה") ועמ' 118 (מן "אחצא אלעלים").

אבל מה שנראה לי משמעותי יותר הוא חוסר ההשפעה של אלפאראבי עליו (ראה עמ' 195); קשה להאמין שרמב"ע "הרגיש לגמרי בנוח" בפילוסופיה של אלפאראבי (עמ' 15). ואם אמנם הוא, כמשכיל יהודי אנדלוסי, לא נשאר אדיש לפילוסופים המוסלמים בספרד בני זמנו (עמ' 6), כיצד נוכל להסביר שהוא אפילו אינו מזכיר את הגדול שבהם, אבן באג'ה? נראה לי כי כתבי אלפאראבי, אבן סינא ואבן באג'ה – בהדגשתם את הלוגיקה, את ההוכחה האפודיקטית [אלבראהן] (ראה עמ' 127), ואת הקריאה הרצינית והשיטתית בספרי אריסטו – היו אולי למעלה מהבנתם של רוב כותבי הספרות היפה האנדלוסים, או אולי פשוט לא עניינו אותם, עד שקם ריה"ל, חבר טוב של רמב"ע, וכתב את "הכוזרי" שנים מעטות לאחר כתיבת "ערוגת הבושם".¹⁵ ריה"ל הכיר היטב והעריך את הפילוסופיה של אלפאראבי, אבן סינא ואבן באג'ה, וניסה להגן על היהדות מפני דעותיהם הרדיקליות, אבל בהתחשב בנטיית האינטלקטואליות של סופרים כגון רמב"ע, נוכל לשאול, מה היה הצורך בכך? אילו יהודים בספרד הושפעו מהם? עשרות שנים יעברו עד שר' אברהם אבן דאוד ידחה את הניאוראפלטוניות של רשב"ג ושל אכזאן אלצפא, ויבסס את הפילוסופיה שלו על הפילוסופים האריסטוטליים.¹⁶ כיצד נסביר את העובדה כי ריה"ל התייחס ברצינות כה עמוקה לפילוסופים האריסטוטליים, בעוד שידידו רמב"ע והמשכילים האנדלוסים האחרים כמעט ולא הושפעו מהם?

התמקדתי בחלק הפילוסופי של "פילוסופיה ופרשנות", וכמעט ולא דנתי בחלק השני של הספר, המקביל לחלק השני של "ערוגת הבושם", העוסק בין היתר בפרשנות פילולוגיה, לקסיקוגרפיה ורטוריקה. לפי דברי פנטון, אין בכל הספרות היהודית ספר אחר העוסק בכל המקצועות האלה (עמ' 388). הוא גם הספר הראשון בספרות היהודית העוסק באריכות במלאכת הרטוריקה (עמ' 237). אמנם, מטרת הספר היא להסביר את המובן המטפורי של ביטויים מקראיים, והחלק הפילוסופי משמש כעין מבוא לנושא זה. הקשר בין שני החלקים הוא כה הדוק עד שפנטון דן בפרק הראשון של "ערוגת הבושם" בחלק השני של ספרו. פרק זה ("על המטפורה והמובן המילולי") כולל דיון חשוב במקורות ההכרה האנושית (ראה עמ' 59, 67–68, 188–189, 306–309). דיון אחר הנוגע בפילוסופיה, ויש לו חשיבות מיוחדת לתולדות ספרות הפולמוס הדתי, הוא ההגנה על ביטויי האנשה במקרא ובספרות הרבנית (עמ' 118, 286–292), אם כי גם כאן רמב"ע שואב מקודמיו היהודים. יש לציין שגם בחלק השני כולו, רמב"ע הוא בעצם מלקט ואוסף ממקורות רבים (בייחוד מר' יונה אבן ג'נאח, ראה עמ' 375–380). פנטון, המצביע על שליטתו של רמב"ע בשפה ובספרות הערבית (עמ' 351, 375), מצא את מקוריותו של החלק השני של "ערוגת הבושם" בצורתו ולא בתוכנו. למשל, הוא מצא את מקוריותו של רמב"ע במאמצו ליצור פרשנות אסתטית בהירש לתיאוריות של הרטוריקה הערבית, בשעה שקודמיו מבין המפרשים עסקו על פי רוב במובן המילולי, ולא בטכניקות ספרותיות (עמ' 299; השווה עמ' 375). בניגוד לחלק הפילוסופי של "פילוסופיה ופרשנות", הערוך לפי סדר הפרקים של "ערוגת הבושם", מסדר פנטון

15 רמב"ע כתב את ספרו בעת הזקנה (ראה עמ' 30). ראה גם שירמן (לעיל, הערה 2), עמ' 410. לפי שירמן, רמב"ע נפטר "זמן קצר אחרי השלמת" ה"מחאצרה" (ראה עמ' 412, 419).

16 אבן דאוד משבח את גדולי המשוררים המשכילים של ספרד בתקופתו, כולל רשב"ג, אבן צדיק, ריה"ל, ואברהם אבן עזרא, אבל בוחר ברמב"ע לשבח מיוחד כ"חכם גדול בתורה ובחכמה יוניתי" (ספר הקבלה, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 73–74); עדיין לא ברור למה.

בחלק השני של ספרו מחדש את הטקסט של רמב"ע כדי להתאימו לתיאורו השיטתי של הצדדים השונים של פרשנותו. מועילות מבחינה זו הן הרשימות הארוכות בפרק ו' (כתוב בטעות פרק IV [עמ' 299]) של טכניקות שונות, המדגימות בבהירות את מיומנותו הספרותית של רמב"ע.

פנטון הודיע על כוונתו להוציא לאור מהדורה ביקורתית של המקור הערבי של "ערוגת הבושם", בליווי תרגום עברי חדש (עמ' 51). בכך הוא הולך בעקבות רבו, י"א וידה, שגם הוא הוציא לאור מהדורות של חיבורים חשובים ("תיקון הדעות" לר' יצחק אלבלג, ו"משיב דברים נכוחים" לר' יעקב בן ששת) לאחר שכתב מחקרים רחבים וחלוציים עליהם. ב"פילוסופיה ופרשנות" סולל פרופ' פנטון את הדרך להבנת "ערוגת הבושם". אנו מחכים עתה למהדורת הספר.

